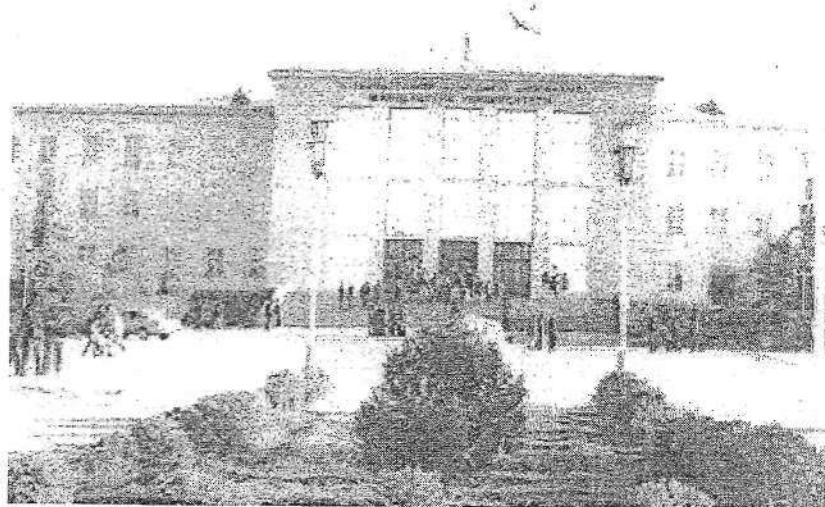

Асек Дашибеков

К.Тыныстанов атындағы Ысықкөл
мамлекеттік университетинин
илимий-практикалық басылмасы

**КЫРГЫЗ ТИЛИ
ЖАНА
АДАБИЯТЫ**

9

2005 – ЖЫЛ

ISSN 1561-9516

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ

9. 2005

ЖООПТУУ РЕДАКТОР:
Абдыкеримова А.Э.

РЕДАКЦИЯЛЫК
КОЛЛЕГИЯ:
Иманов А.И., Бегалиев С.Б.,
Койлубаева А.К.,
Дунганаев А.Т.

ИЛИМИЙ-
РЕДАКЦИЯЛЫК
КЕНЕШ:

Акматов Т.К.,
Артыкбаев К.А.,
Акматалиев А.А.,
Байгазиев С.Б.,
Мусаев С.Ж.,
Орзубаева Б.Ө.,
Осмонкулов А.О.,
Өмүралиева С.Ө.,
Турсунов А.Т.,
Усубалиев Б.Ш.,
Үкүбаева Л.Ү.

Журнал 2000-жылы
негизделген

Басма ээси
К.Тыныстанов
атындағы Ысықкөл
мамлекеттік
университеті

Шейшенова Н. Однозначность и многозначность фразеологических единиц
русского языка и их кыргызских соответствий 106

ТИЛИЛИМИНИН МАСЕЛЕЛЕРИ

Мусаев С.Ж., Уметалива Т. Кыргыз адабий тилиниң жаралыш маселесине карата	7
Иманов А. Сөз айкаштарын классификациялоонун айрым маселелери	12
Осмонова Ж. Фразеологиямдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани	18
Койлубаева А. «Манас» эпосундагы мезгил бышыктоочтордун маанилик катыштары	25
Абдыкеримова А.Э. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча «Манас» эпосундагы фонетикалык айрым көрүнүштер	28
Абдыкеримова А.Э. Көркөм текстти лингвистикалык талдоонун негиздерин	34
Дунганаев А. Жаңылмачтардагы тилдик кайталоолор	38
Дунганаев А. Жаңылмачтардагы тилдик кайталоолордун уюшулушу	43
Ормонбекова А. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик жургүзүүнүн ык - амалдары	47
Абыласынова Г. Роль и место терминологии в лексической системе языка	51
Кадыркулова У. О значении изучения порядка слов в простом предложении в русском и кыргызском языках	54
Айшен Кожа. Эмоциялык-нарктағыч сөздөрдүн семантикалык тоңтору (кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарынын негизинде)	59
Али Дашибан. Мезгилдик маанини туондурууучу тил каражаттарынын кыргыз жана түрк тилдинде илктелениши	64
Ахмет Гүнгөр. Тергөөлөрдүн жаралуу себеп - өбөлгөлөрү жана семантикалык тоңтору	69
Эргүн Кожа. Тууранды сөздөрдүн айрым түрк тилдеринде изилдениши	74
Саргашкаев Ж. Көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык вариантуулугун теориялык изилдөө аспектиси	79
Саргашкаев Ж. Сөздүн семантикалык проблемалары. Сөз - лексикалык бирдик	83
Нагорнова Н. Шестьдесят созидательных лет в русском языкоznании	87
Усеналиева Г. Карама-каршы багының сүйлемдүн синтаксистик синонимикасы	92
Чолпонбаев А. Синтаксистин семантикалык аспектиси	95
Чолпонбаев А. Синтаксистик катыштар жана алардын сүйлемдүн семантикалык структурасындағы орду	101

Мукашова А. <i>Академик Б.М.Юнусалиев - кыргыз диалектологиясын илимий негизде изилдеген жана түптөгөн залкар окумуштуу</i>	110
Жороев И. <i>Прозалык чыгармалардагы диалектилік пароним сөздөрдүн семантика-стилистикалық өзгөчөлүктөрү (түшгүк-батыш диалектикасынин материалдарынын негизинде)</i>	114
Мурадылова Г. <i>Сопоставительная характеристика лексико-семантической системы русского и кыргызского языков</i>	117
Мурадылова Г. <i>Рассмотрение типов лексических соответствий в русском и киргизском языках на занятиях по практическому курсу русского языка....</i>	121
Асиринова Т. <i>Этиштик баяндоочтун субстантивация кубулушуна дуушар болгон сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчиши</i>	125
Асиринова Т. <i>Этиштик баяндоочтун зат атоочтон уюшулган сүйлөм ээсин ээрчишүү нормалары</i>	134
Түргөнбаева А. <i>Т.Кожомбердиевдин поэзиясында эвфемизмдердин колдонулушу</i>	140
Түмөнбаева Ж. <i>«Манас» эпосундагы араб тилинен кирген сөздөрдүн лингвостатистикасы</i>	143
Нуруев Т. <i>Атоочтук турмөктөрдүн айрым маселелери</i>	149

АДАБИЯТ ИЛИМИНИН МАСЕЛЕЛЕРИ

Исмаилова Д. <i>Кыргыз жана түрк тилдериндеи зат атооч сөздөрдүн жасалышындагы морфологиялык өзгөчөлүктөр</i>	153
Акматова В. <i>Мажжан Жумабаевдин поэзиясында «от», «тенир» түшүнүктөрүнүн чагылдырылышы</i>	155
Эшиев А., Матамарова А. <i>Кутб Хорезми жана орто кылымдык чытыш поэзиядагы типологиялык процесстер</i>	160
Эшиев А. <i>Күнчыгыш түркій ренессансынын чыгаандары</i>	163
Мамбетов Э. <i>Элдик сатира, юморлор куудулдардын чыгармачылыгында</i> .	167
Акысбекова Ф. <i>Улуу инсан - Тилекмат аке</i>	171
Жантаев А. <i>M.Макенбаевдин «Пресс-хата» роман-эссеинде адам тагдырынын сүрөттөлүшү</i>	174
Көлбаева М. <i>Казыбектин чыгармаларынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү</i>	178
Ибраимов К. <i>Кыргыз фольклористикасынын тарыхынан</i>	182
Омурканов Т. <i>«Манас» эпосундагы каарман аттары жана көркөм образ</i>	186
Омурканов Т. <i>Жусуп Баласагындын «Куттуу билиг» дастанындагы каармандардын энчилүү аттарынын коннотациясы</i>	192
Мехмет Кылдырголу <i>«Эдигей баатыр» жана «Манас» дастандарында кыргыз- кыпчак байланыштарынын чагылдырылышы</i>	196
Абдувалиева Б. <i>Маржан саптар</i>	200

ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Салыков С., Мамыров Ж., Акматова Н. <i>Математикалык терминдерди кыргыз тилиндеги окуу китечтеринде колдонуу абалы</i>	205
Кадыркулова У. <i>Вопросение как инструментарий критического мышления</i>	208
Акматкеримова Г. <i>Класстан тышкаркы окууну уюштуруунун адабий педагогикалык мүмкүндүктөрү</i>	211
Сабырбекова К. <i>Орус аудиторияларында кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери</i> ..	214
Турсуммамбетова Ч. <i>Немис тилинин грамматикасы боюнча практикалык сабактардын пландаштыруу</i>	215
Орумбаев Т., Омурзакова К. <i>Орто мектепте кенже эпосторду окутуунун айрым маселелери</i>	219
Курманалиева Ч. <i>Орус мектептеринин окуучуларына фонетиканы үйрөтүүдө көрсөтмөлүүлүктүн жана техникалык кара жаттардын ролу</i>	224
Аман кызы Б. <i>Окуучулардын адабий билимин өркүндөтүүдө жазуу иштеринин ролу</i>	228
Акматова С. <i>Улуттук тарбия мектеби</i>	231

Ж.МАМЫТОВДУН ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Бардык нерсенин учуру келет дегендей, профессор Жумаш Мамытовдун да басып өткөн эмгек жолуна баа бере түрган убакыт келди.

Турмушта ар бир кесиптин өнөрпозу, ар бир өнөрпоздун куралы бар. Колунан куралы түшпөгөн өнөрпоз, качан да болсо, алдана койгон максатына жетпей койбайт. Турмушта максатына жеткен адам элге көп пайда келтириет. Ал ошонусу менен барктуу да, көркүү да болот.

Адам баласы жараткан өнөр-кесип көп. Анын бардыгы жашоодо керектүү. Керексиз нерсени адамзат жараткан эмес. Ошондой болсо да, зарылдын зарылы, керектүүнүн керектүүсү бар. Ошол өтө зарыл нерсе – илим-билим.

Илим жөнүндө Мухаммад пайгамбарыбыз: «Илимге ээ болгула! Илим – мээ кайнаткан ысык чөлдө дос, турмуш жолунда таяныч, жалгыздык мезгилде жолдош, бактылуу учурда жетекчи, кайгылуу күндөрдө өбөк, адамдардын арасында көрк, душмандарга каршы күрөштө курал», -деп айткан экен.

Дагы бир ақылман – ойчул: «Жалбыртtagан от өзүнөн өзү эле жалындап күйө албайт, аны тутантуу үчүн тамызғы керек, жарк этип жалын чыкканга чейин үйлөш керек. Ошондо гана оттун ысык илеби денени жылтып, боюнду жибитет, ыракат берет, жүзүндү нурлантат. Албетте, ал үчүн аракет керек», -деп айткандай, илимге сүнгүп кирип, андан пайдалуу мөмө жаратуу талыкпаган эмгекти, күндүртүндүр азап чеккен түйшүктү талап кылат. Ошон учун эл: «Билим алуу ийне менен кудук казгандай», - деп бекеринен айткан эмес.

Профессор Жумаш Мамытов орто мектепти, КМУУну бүтүргөн мезгилиин эске албаганда, илим майданына 1960-жылдан баштап киришкен. Ошол күндөн ушул күнгө чейин белчечпей, калемин колдон түшүрбөй, төрт дубалдын ортосуна камалып, денсоолугуна да, турмуш-тиричилигинин бар-жогуна да кайыл болуп, жемишүү иштеп келатат.

Илим майданында үзүрлүү иштөө – чыныгы эрдик. Мындай эрдикти көрсөтүү курмандыкты талап кылат дегендей, профессор Ж.Мамытов 45 жыл ичинде жүздөн ашык (илим жолунда эмгектенген мезгили) илимий эмгектерди жаратып, жарыкка чыгарды.

Акыйкатында, чыгармачыл эмгектин үзүүнөн артык жетишкендик, рахат болбосо керек. Анын талыкпаган курч калеминен бир нече монографиялык эмгектер, орто жана атайы орто окуу жайлары, ЖОЖдордун филология факультеттеринин студенттери үчүн кыргыз тили боюнча окуу китептери, окуу программалары, методикалык көрсөтмөлөр, илимий макалалар жарык көрүп, окурмандардын калың катмарына жетти.

Профессор Ж.Мамытов кыргыз лингвистикасынын бир эле тармагы боюнча иликтөө жүргүзгөн окумуштуу эмес, ал – универсал окумуштуу. Кыргыз тилинин фонетикалык системасы, айрыкча, тилилиминин чоң тармагы болуп эсептелген лексикология, лексикография, лингвистикалык стилистика, салыштырма типология жана илимдер аралык байланыш (тилилими менен адабияттаануу илимдеринин, тарых менен филологиянын ж.б.) боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп келатат.

Профессор Ж.Мамытовдун көптөгөн эмгектеринин катарынан «Кыргыз тилиндеги семантикалык неологизмдер», «Кыргыз тилиндеги неологизмдер», «Азыркы кыргыз тили (лексикология)», «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация», «Көркөм чыгарманын тили», «Манас» эпосун ЭЭмде изилдөө», «Кыргыз тили» (окутуу орус тилиндеги жүргүзүлгөн мектептер үчүн), «Кыргыз тили:

фонетика жана лексикология», «Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостатистикасы» ж.б. эмгектери айрыкча белгилеп кетүүгө татыктуу.

Профессор Ж.Мамытов – эмгек жолунда эки тизгин, бир чылбырды бекем кармаган адам: ал окуу-тарбия иши менен илимди удаа улантып, өз элине алатоодой эмгек синирип, 70 жаш курагына дагы эле күүлүү-демдүү келди. Алла-таала кенен пейили менен дагы өмүрүн узак берсе, алдыда далай эмгектерди жаратарына ишенебиз. Мындай айтканыбыздын жөнү бар: Жумаш ушул тапта илимдин кийинки жетишкендиктери менен толуктап, жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн фонетика жана лексикология боюнча 30 басма табак көлөмүндө окуу китебин даярдан жатат.

Профессор Ж.Мамытов – устат педагог. Ал окутуучу катары студенттерге азыркы талапка ылайык жогорку деңгээлде окуган лекциясын тарбия иши менен айкалыштырып, бул эки ишти бир бүтүндүн ажырагыс эки бөлүгү деп, бирдей даражада баалап эмгектентген адам. Ошол үчүн ал устат педагог болуп эсептелет. Ушул системага белсенип киришкенине жарым кылымдан ашык убакыт болуптур. Анын ичинен жалаң жогорку окуу жайларында 42 жыл иштептир. Орточо эсеп менен жылына жогорку билимдүү 80 адисти чыгарган болсо, жалпысынан 3360 окутуучу болот экен. Бул Ысыккөл облусу сыйктуу чакан облустун мугалимдери да.

Профессор Ж.Мамытовдун илим кадрларын даярдоодогу эмгегин да өзгөчө белгилей кетүүбүз керек: илимдин үч кандидатын чыгарды; азыркы тапта беш аспирантка илимий жетекчи. Мындан тышкары, Ж.Мамытов расмий оппонент болгон докторлук, кандидаттык диссертациялар, ал редакциялаган, рецензияланган окуу китептери, илимий монографиялар ондоп саналат.

Профессор Ж.Мамытовдун жогоруда саналган эмгектерин жалпысынан баалап көрөлүчүү. Ал – ополгоодой эмгек. Мындай эмгекти адилеттүүлүк менен баалоо керек.

«Канчалык акылдуу бол, билимдүү бол, сен үчүн жаратылыши салbastыр жол», - деп улуу Фирдоуси айткандай, Жумаш педагогдук ишмердигинде да, илим майданында да өз жолун өзү курган адам.

Өзүң салган жолун, Жумаке, өзүңө эле эмес, шакирттерине да шыбага болду. Ушул кутмандуу жолун улана берсүн!

Бүгүндөн таштап, Жумаке, улуу жаштын (70 жаш улуу жашка кирет) даамын тата баштадын. Ушул жаштын даамы аркылуу адамда көтөрүмдүүлүктүн, көнпейилдиктин, адамгерчиликтин ыйык касиеттери табыят тарабынан тартуулана баштайт.

Жакшы адам улуу жашка келгенде акылы менен, турмуштук тажрыйбасы менен насаат айткан ата болот. Кадырман ата бол. Ушул батага мен бардык жакшы тилемдеримди кошом.

9. Какшыктоо, мыскылдоо, шылдындоо, табалоо сезимин билдириген сездер: Ап – бали! Мен сени жанатан бери так ушул сезду айтар бекен деп турбадым беле. Ой, Сарала, мунун эң туура. Сен азamat экенсин, өзүндүн бетинди өзүн ачып бербедиңби. Ырас, Акшайырды кордодун эле, эми минтип өзүн талаада калдың...(Н.Б.) Alay etmek, dalga geçmek v.s. hisleri bildiren kelimeler : Aferin! Ben senin bunu söyleyeceğini biliyordum. Hey, Sarala bu gerçekten doğru. Aferin sana, gerçek yüzünü gösterdin. İyi oldu, Akşayır'a eziyet etmişsin, şimdi kendin açıkta kaldın...(N.Б.) Одда бактысыз башым ай – деди да артына бурулду,- мага чала. Мен өзүмө - өзүм кылдым. (Н.Б.) Ay zavallı başım diyerek-, diyerek arkasına döndü,- bana za bile. Ben bunu kendi kendime yaptım.(N.Б.) Шаарга чыгабыз. Атасынын көрү, пиво – сиво ичиш, бир сергип келбейлиби! – Анан тиги өспүрүмдү дагы кажый сүйлөдү.– Эй, чон тебетей, сен жүрбөйсүнбү? Ошо көнсүгөн боорсокту таштасанчы, акыры. А өмүрүндө ачыган айрандан башканы көрбөгөн бечарам! Хи – хи – хи!..(Т.К.) Şehre çıkışız. Bira içelim biraz rahatlayalım, kendimize gelelim!- Sonra çocuğa sınırlı bir tavırla hitap etti. Çok iyi. – Hey, kocaman başlıklı, sen de varsın ya? O elindeki eskimiş boorsoğu bırakınsa. Hayatında bozulmuş ayrıandan başka şey görmemiş zavallım! Hi-hi-hi (Т.К.) Төл убактысында үй-үйлөрдү кыдырып, чабандар менен сакманчыларга бир кылчайып карабаган башкармага баракелде! (“Ч”) Üreme mevsiminde evleri dolaşarak, çobanlar ile yardımcılarına ilgi göstermeyen yöneticiye aferin! (“Ç”).

Өйдөдө айтылгандардан төмөнкүдөй бүтүмгө келсек болот :

1. Адамдар сездер аркылуу турмуштагы нерселерди, көрүнүштөрдү атап гана көрсөтпөстөн, аларга карата

өзүнүн мамилесин, ички сезимин да билдирет. Мындаи сездер, жалпы жонунан, эмоциялык-наркеттагыч сездер деп аталат.

2. Эмоция-психикалык кубулуш, демек, аны белгилеген сездер кубануу, өкүнүү, сүйүнүү, жек көрүү, шылдындоо, кайтыруу, кубаттоо өндүү ж.б. сезимди, касиет-сапаттарды туюндурат.

3. Эмоциялык-наркеттагыч сездердүн пайда болушу адамдын ички сезими, эмоциясы менен гана эмес, а ошол сездер туюндурган нерсе, кубулуштардын өзгөчөлүгү менен да шартталат.

4. Эмоция бар жerde, көбүнчө баалоо да болот, ошондуктан эмоциялык-наркеттагыч сездер деген термин колдонулат.

5. Эмоциялык-наркеттагыч сездер, негизинен, эки чон топко бөлүнөт: 1) ыраазычылыкты билдириген сездер, 2) нааразычылыкты билдириген сездер. Бирок алар маани жагынан етө бай болгондуктан, бир нече майда топторго бөлүп кароого туура келет.

Адабияттар:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Л., 1981.
2. Ракыш Эмир, Жанар Эмирова. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1998.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь – справочник лингвистических терминов. – М, 2000.
4. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1997.
5. Усубалиев Б. Эмоциялык – наркеттагыч лексика. БГУдагы итимий-практикалък конференциянын материалдары. – Б., 1998.
6. Шмелев Д.Н. Современный русский язык (лексика) – М., 1977.
7. Эсет Болгонбайулы, Габдолла Калиулы. Казіргі казак тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997.

Али Дашибан
Кыргыз-Түрк “Манас” университети

МЕЗГИЛДИК МААНИНИ ТУЮНДУРУУЧУ ТИЛ КАРАЖАТТАРЫНЫН
КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕ ИЛИКТЕНИШИ

Адам баласынын тиричилиги, деги эле бүтүндөй жашоосу эзелтен бери эле мезгил жана мейкиндик менен тикедентике өтө тыгыз байланышта болгондугу, атүгүл буларга белгилүү бир денгээлде көз каранды экендиги талашсыз, анткени мезгил жана мейкиндиксиз адамзат өмүр кечире алыши мүмкүн эмес. Бул жагдайдын өзү эле убакыттын табият-манызы жана анын адам баласынын аң-сезиминде чагылышы жөнүндөгү маселе изилдөөчүлөрдүн көңүлүн дайыма өзүнө бурдуртуп, ар түрдүү өңүттө иликтөө жүргүздүрүүгө мажбур кылбай койбөйт. Албетте, мезгилдин аң-сезимден чагылышы деген сөз – бул биресе анын тилде чагылдырылышы деген да сөз, демек, мезгилди философиялык жана тилдик өңүттө изилдөөлөр өз ара тыгыз байланышта болуп, бири экинчisin толуктап турууга тийиш. Бул – бир. Экинчиден, атактуу философ В.Гумбольдт адилеттүү белгилегендей, “ар түрдүү тилдер деген – бул бир нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул – ошол нерсени ар башка көрүү...” болгон соң, ар бир тилдеги убакыт-мезгилди туюндуруучу тил каражаттары ошол элдин үрп-адаттарын, жашоо ыңгайын, дүйнө кабылдоо, дүйнөтааным өзгөчөлүгүн да чагылдырат, андыктан кеп болуп жаткан маселе бир гана философиялык, лингвистикалык эмес, булар менен катар этнографиялык, этнологиялык маселе да болуп саналат. Убакыт-мезгил проблемасынын мурдатан бери эле философ, лингвисттер менен катар этнограф, этнологдордун да назарын өзүнө буруп, алар тарабынан жигердүү изилденип келатышы биздин жогорудагы оюбузду ырастап турат. Муну биз жалпы эле

түркологиялык иликтөөлөрдөн да жолуктурабыз. Анда бүгүн биз убакыт-мезгилди туюндуруучу тилдик каражаттардын кыргыз жана түрк тилдеринде лингвистикалык жаатта териштирилиш абалы жөнүндө кеп кылууну туура көрүп отурабыз жана мындай талдоо кеп болуп жаткан маселени жаны нукта изилдөөгө (бир тилилимдеги көзкараш экинчи бир тилилимдеги көзкарашقا кайчы келип калышы да, бир тилилимде изилденген маселе экинчи бир тилилимдеги алигиче изилдене элек болушу да мүмкүн эмеспи) көмөк көрсөтөт деген ниеттебиз.

Жалпы эле түркологияга серп сала турган болсок, убакыт-мезгил маселесине В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.М.Абрамзон, К.К.Юдахин, А.А.Самойлович, Л.Н.Гумилев, Ч.Валиханов, Х.Карасаев, И.Кенесбаев, А.М.Щербак өндүү белгилүү түркологдор кайрылышып, өздөрүнүн омоктуу пикирлерин айткандарына күбө болобуз жана алардын пикирлеринин айрымдары кыргыз тилине тикеден-тике, айрымдары кыйыр түрдө тиешеси бар экендигин көрөбүз. Жумгактап алганда, аталган окумуштуулардын эмгектеринде түрк элдеринде, мунун ичинде кыргыз элинде да, жыл мезгилдеринин бөлүштүрүлүшү (жылуу жана суук), жылдын башталышы, ай аттарынын атальш себептери, күн-түн аралыгындагы мезгилдин туюндурулушу сыйктуу маселелер териштирилип, андагы тыянак-жалпылоолор кийинки иликтөөлөргө илимий-теориялык таяныч болуп берген.

Кыргыз тилилимине келе турган болсок, мезгил-убакытты терен жана ар тараптуу иликтөө кыргыз элинин

алгачкы чыгаан окумуштууларынын бири Б.Солтоноевден башталат жана анын эмгектери бүгүнкү күндө да илимий жактан да, практикалык жактан да зор мааниге ээ экендигин танууга болбайт. Б.Солтоноев кыргыз тилиндеги жыл атальштары, ай аттарынын атальш себептери, суткадагы убакыт бирдиктери өндүү орчундуу маселелерге токтолуп, өзүнүн жекече пикирлерин айтат, айрым тактоолорду киргизет. Сөзүбүз кургак болбос үчүн бир – эки мисал келтире кетели. Алсак, ал 40 жыл бою мээнэттенсе да, айбанаттар (чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, донуз) эмнеликтен жыл аттарына киргендиги тууралуу так таба албагандыгын эскертип, өзү болсо анын сырын төмөнкүдөй мүнөздө чечмелейт (көлөм маселесине байланыштуу чечмелөөсүн толук бере албадык).

1. Чычкан – зыяндуу жаныбар. Аны кырып жок кылуучу душман ар чычкан (нар чычкан, арс чычкан). Ошондуктан нар чычканды бизге пайдалуу доссуз деп аны жыл башына киргизмеги мүмкүн; 2. Уй. Чарбага, жан сактоого бүткүл малдардан пайдалуу, 9-10 ай сүтүн берет. Дыйканчылыкта өгүз менен тең иштешет. Бүткүл чарба малдардан карышкырга кайрат кыла турган биринчи болуп уй саналат; 3. Барс (жолборсту дагы барс деп аттай) эски кыргызда келе жаткан бир адат: эгерде аял баласы баатыр боло турган болсо, ал аял жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Жолборсту бүткүл айбанаттан баатыр деп билгендикten жылга киргизмеги мүмкүн ж.б. Ал эми айлардын атын улуттук салт-санаага, аңчылык жаныбарларынын өзгөчөлүктөрү менен байланышта карап, өзүнүн төмөнкү вариантын сунуш кылат: 1. Жалган куран – февраль; 2. Чын куран – март; 3. Бугу – апрель; 4. Кулжа – май; 5. Теке – июнь; 6. Баш оона – июль; 7. Аяк оона – август; 8. Тогуздун айы – сентябрь; 9. Жетинин айы – октябрь; 10. Бештин айы –

ноябрь; 11. Учтүн айы – декабрь; 12. Бирдин айы – январь. Акырында Б.Солтоноев кыргыз тилинде убакыт бирдиктери биринчи изилдегенин, бул боюнча лингвистикалык жактан да, этнографиялык жактан да эн баалуу төмөнкүдөй материалдарды калтырып кеткендигин атайды белгилей кеткибиз келет: 1) таң каракчы, 2) таң дүмпөйүү, 3) таң куланөөк, 4) таң кылайуу, 5) таң аппак атуу, 6) күн чыккан, 7) күн тоонун башына тийген, 8) күн көтөрүлгөн, 9) күн тегиз тийген, 10) шашке, 11) улуу шашке, 12) жалган түш, 13) чак түш, 14) түш кыя, 15) түш ооган, 16) сарт бешим, 17) кыргыз бешим, 18) алакөлөкө, 19) намаз дигер, 20) күн батар, 21) күн батканда, 22) бүрүл, киши таанышар-таанышпас, 23) эл аягы басыла, 24) намаз күптән, 25) тамак ичер, 26) тамакты текши ичкен, эл жатар, 27) эл текши жатканда, 28) уйкуга киргендө, 29) текши уктаганда, 30) түн ортосуна жакын, 31) түн ортосу, 32) түн ортосу оогондо, 33) таңга жакын.

Эгер Б.Солтоноев иликтөөлөрүн ошол учурдагы объективдүү жагдай-шарттарга байланыштуу эмприкалык мүнөздө жүргүзсө, кыргыздын белгилүү тилчиси К.Сейдакматов кеп болуп жаткан маселеге илимий мамиле жасап, талдоону бир кыйла төрөн жүргүзгөнүн көрөбүз. Ал мезгилдик басма сөзгө жарыяланган илимий макалаларында, “Кыргыз элиниин календардык түшүнүгү” аттуу илимий-популярдуу эмгегинде төрт мезгил, жыл, мүчөл, жыл сүрүү, жаны жыл, үркөр, айлар, айдын аттары, апта, кылым маселелерин тарыхый-текшештирме жана сыйпаттама ык-амалдардын негизинде кенири талдоого алат. Албетте, бул маселелер тууралуу Б.Солтоноев деле сөз кылган болчу, бирок ал талдоо жүргүзгөн эмес. К.Сейдакматов болсо мезгил-убакытка байланыштуу ар бир сөздү талдоого алат, аны башка түрк тилдериндегилер менен салыштыра карап,

этимологиясын, төркүн-төсүн аныктоого, ошондой эле ал сөздү элдин үрпадаты, көзкарашы менен тыгыз байланышта кароого далалаттанат, талаш-тартыш туудурган маселелерге карата жекече ойлорун билдирип, айрым тактоолорду киргизет, өзүнүн вариантын сунуш кылат. Айталы, **күрөө** сөзүнүн этимологиясын мындайча чечмелейт: “Монгол тилинде **күр(өн)** сөзү **моюн** дегенди туюннат. Ушул сөздүн р тыбышын з тыбышына алмаштыруудан **күз** сөзү жаралган. Ал эми р тыбышы түшпөй, аяккы н тыбышы үндүүгө айланышынан **күрөө** сөзү келип чыккан.

Илимпоз saat, күн, жума, ай, жыл, мүчөл ж.б. түшүнүктөрүн бир гана текстеш тилдер менен эмес, жалпы эле чыгыш жана батыш элдериндеги түшүнүктөр менен салыштыра карап, айрым тарыхый же астрономиялык маалыматтарга таянуу менен календардык системага тактоо киргизет. Мисалы, ал айлардын аталышынын келип чыгышын асмандағы жылдыздар, айдын өзгөрүшүнө, ошондой эле аңчылық менен байланышта карап, кыргыз календары төмөнкүдөй болсо, чындыкка дал келер эле деген ойду айтат: 1) Тогуз тогоол – январь, 2) Жети тогоол – февраль, 3) Беш тогоол – март, 4) Үч тогоол – апрель, 5) Бир тогоол – май, 6) Баш оона – июнь, 7) Аяк оона – июль, 8) Жалган куран – август, 9) Чын куран – сентябрь, 10) Бугу - октябрь, 11) Кулжа – ноябрь, 12) Теке – декабрь. Айтор, К.Сейдакматовдун илимий макалалары менен эмгеги кийинчөрөөк убакыт-мезгил маселесин жаңыча нұкта иликтөөгө өбөлгө түздү.

Илим кандидаты А.Каргалдаеванын “Кыргыз тилиндеги мезгилдик (темпоралдык) тил каражаттары” аттуу кандидаттык диссертациясы кеп болуп жаткан маселени чылгый лингвистикалык планда ар тараптуу карап, терен териштиргендиги менен жогоруда аталган эмгектерден айырмаланып

турат. Тактап айтканда, А.Каргалдаева өзүнүн диссертациялык ишинде кыргыз тилиндеги материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу темпоралдык маанини туюндуруган лексикалык бирдиктерди лексикалык-семантикалык топторго бөлүштүрүп, ар бир семантикалык топтоту убакыт бирдиктерин синхрондук жана диахрондук жактан иликтеп, этимологиясын аныктайт; убакыт бирдиктерин текстеш жана текстеш эмес тилдердеги убакыт бирдиктери менен салыштыруу аркылуу кыргыз тилинде колдонулуш абалын тактап көрсөтөт; кыргыз тилиндеги мезгилдик мааниге ээ болгон фразеологизмдерди фразесемантикалык топторго бөлүштүрүп, алардын синтаксистик кызметтин аныктайт жана синонимдеш фразеологизмдердин өз ара жалпылык, айырмачылыгын көрсөтүү менен алардын образдуулук, экспрессивдүү-эмоционалдуу касиеттерин ачып берет; мезгилдик катыштагы эркин сөз айкаштарынын лексика-морфологиялык жана структуралык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүн териштирип, убакытты туюндуруган конструкцияларды синтаксистик байланыштын түрлөрүнө карай топторго бөлүштүрүп, ар биринин бөтөнчөлүгүн ачып көрсөтөт; структуралык моделдердин негизинде темпоралдык катыштагы атоочтук жана этиштик конструкцияларга иликтөө жүргүзүп, жандоочтор жана жардамчы атоочтор айкашып, мезгилдик конструкцияны уюштурган сөз айкаштарынын лексика-морфологиялык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн ачып берет.

Түрк тилинде да убакыт-мезгилдик тилдик каражаттарга тикеден-тике иликтөө жүргүзүү өткөн кылымдын 30-жылдарынан башталып, бүгүнкү күнде бул маселе боюнча эки докторлук диссертация жакталган жана бир нече макала жарыяланган. Биз алардын айрымдарына токтоло кетели. Түрк тилинде убакыт-мезгилди туюндуруучу

тилдик каражаттарды алгачкы жолу иликтеген Тедаус Ковалский өзүнүн 1930-жылы жарыяланган “*Kaaraimische Texte im Dialekt von Trok*” (Түрк тилиндеги ай аттары) аттуу эмгегинде М.Кашгаринин сөздүгүндөгү материалдарды пайдалануу менен, караим элиндеги ай аттарын “Кодекс Куманикустагы” ай аттары менен салыштырып караган. Мындан сон түрколог Решат Раҳмети Арат 1937-жылы болуп өткөн түрк элиниң тарыхына байланыштуу симпозиумда “*Türklerde Tarih Zaptı*” (Түрктөрдө тарыхты документалдуу жазуу) деген баяндама жасал, учурда колдонулуп жаткан календарь элдик календарь, элдин үрп-адаты, диний ишеними менен тикеден-тике байланышта экендигин далилдеп көрсөткөн. Ошондой эле күн, ай, жыл аттары ар бир элдин географиялык жашоо шартына, аба ырайына жараша коюлгандыгын, барабара календардык система пайда болгондугун белгилеп, эл жылдыз, күн, айдын абалына карай өз жашоотиричилигин өзгөртүп турғандыгын (айталы, күн жаанчыл боло турган болсо, ыңгайлуу жерге көчүп кетүү) айтат. Түрк элдери байыртадан бери колдонулуп келген календардык системасына байланыштуу материалдарды көп жыйноо керектигин, мууну токтоосуз чечүү зарылдыгын айтат.

Осман Туран 1941-жылы өзүнүн календардык системага арналган докторлук диссертациясында 12 ай 12 жаныбардын аты менен аталгандыгына өзгөчө көнүл буруп, мындан атоолордун айрымдары кытай, инди элдериникине дал келерин белгилеп, диссертациясына М.Кашгаринин “*Dîvan-ü Lügat it Türk*” сөздүгүн пайдалангандыгын көрсөттөт. Ал түрк календары менен кытай календарын салыштыра карап, донуздун орун алып калышына байланыштуу аны түрк календары катары кароого болбойт деген пикирге каршы өзүнүн жекече көзкарашын билдирет; донуз тотемдик

ишенимден улам казактарда kara geyik (кара кийик) деп тергелсе, өзбектерде ит жылында туулгандар ит жылында туулдум деп тике айтышпастан, kara geyik (кара кийик) жылында туулгам деп тергеп айтарын эскертет. О.Туран түрк элдери байыркы учурда башка элдер сыйктуу эле айларды атоодо айтууга женил сөздөрдү колдонуп, айларды асмандағы айдын жылышына карай эсептешкендигин, Орхон-Энисей жазма эстелигинде ай сөзү бар экендигин, ал жарым ай тамгасы (С) менен берилгендигин кытай эмгектеринде кыргыздар жылдын ар бир мезгили үч айдан турат деп айтылганын, ошондой эле О. Туран 12 жаныбардын аты менен берилген календарды талдоого алып, окумуштуу А.Решатка таянуу менен, бул календардык системаны кыргыздар жараткандыгын белгилейт.

P.Үлгөн “Ay ve Gün Terimleri Hakkında bir inceleme” (Ай жана күн терминдерине илик) аттуу макаласында ай, күн аттарын диахрондук өнүттө теришитирип, мезгилиди айларга, айларды алтага бөлүштүрүү качан башталгандыгы белгисиз экендигин эскертет да, бирок Жетигендин ар бири алтанын ар бирине дал келсе керек деген жыйынтык чыгарат. Андан сон ай, күн аттары арабдарда кандайча аталарын айтып келип, Небтилердеги ай, күн аттары жөнүндө маалымат берүү менен, түрк элинде колдонулуп жүргөн ай аттарынын айрымдары, т.а. Nisan – Апрель, Haziran – Июнь, Temmuz – Июль, Eylül – сентябрь жана Шубат – Февраль айлары Небтилердикине дал келерин, айтылышы да, маанилери окшош экендигин далилдейт; грек, рим, кипти ай аттары тууралуу маалымат берет да, түрк жана француз тилдериндеги ай аттарын өз ара салыштыра карап, француз тилиндеги ай аттарынын семантикалык маанисин ачып көрсөттөт; түрктөр айларды атоодо сандык системаны колдонгондугун да белгилейт: Aram ау

ТИЛИЛИМИНИН МАСЕЛЕЛЕРИ

- биринчи ай, *İkinci* ау-экинчи ай, *Бъзпс* ау-үчүнчү ай ж.б. Мындан кийин Р.Улген ай аттары маселеси боюнча якут тилине да кайрылып, анда жаны жыл май айынан башталарын, бул айда балыктар урук чача (төлдөй) баштарын айтат; муун менен катар түрк ай аттарын казак, уйгур ай аттары менен да салыштыра карайт.

1940-жылы Р.Арат кеп болуп жаткан маселеген арнап, “*Türklerde Zaman ve Vakit Tesbiti*” (Түркчө убакыт жана мезгил түшүнүктөрдүн пайда болуш тарыхын иликтөө) деген макала жазып, анды “Бабурнамеде” убакыт-мезгил кандайча берилгендигин жана “Бабурнамеден” алынган материалдардын негизинде күн бөлүктөрүн аныктайт. Француз окумуштуусу Л.Базин 1972-жылы коргогон “*Lse systèmes chronologiques dans le monde turk ancien*” аттуу диссертациялык ишинде О.Турандын пикирине каршы чыгат; көк түрктөрдүн календардык системасына токтолуп, жылдардын айбан аттары менен атальш тарыхы тууралуу сөз кылат.

Окумуштуу Г.Эргинердин 1984-жылы жарык көргөн “*Uşak Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi*” (Ушак эл календары, эл метеорологиясы) аттуу эмгегинде убакыт-мезгилдин адам турмушундагы мааниси календарга таандык терминдер, ар кайсы элдерде колдонулган календарлар тууралуу кеп кылат да, календардын пайда болушунун төмөнкүдөй 5 факторун көрсөтөт: 1. экологиялык (географиялык, климаттык жагдай-шарттар), 2. табигый кырсыктар (жер титирөө, сел, жер көчүү ж.б.) 3. диний окуялар, ырым-жырымдар, 4. экономикалык шарттар, 5. социалдык кырдаал-абалдар. Ал белгилүү бир аймактагы календардык системага иликтөө жүргүзгөндүктөн, козголуп жаткан маселе боюнча диалектикалык өзгөчөлүктөргө да токтолуп өткөн.

2002-жылы Ерхан Айдын “*Türk*

Dilinde Zaman Adları” (Түрк тилиндеги мезгил-убакыт аттары) аттуу кандидаттык диссертация жактап, анда адам баласында убакыт-мезгил жөнүндө түшүнүк качан пайда болгондугу белгисиз болсо да, алардын мезгилди жылдарга, жылдарды айларга, айларды аптага, аптаны күндөргө бөлүп карагандыгы дайын экендиги, ар бир калктын өз календары барлыгы, бирок аны түзүүдө башка элдин календарын пайдаланары көрсөтүлөт, убакыт-мезгилдин бардык бөлүктөрү диахрондук планда ар тараалтуу жана терен териштирилет, мезгил-убакытты билдирген түрк сөздөрүнүн лексикалык маанисин, этимологиясын чечмеленип берилет. Ал эми окумуштуу Е.Карабажак 2004-жылдын 20-26-сентябрларында эл аралык түрк тили конференциясында “*Za-da-Tyrk Lehzelerinde Zaman -simleri Bzerine Bir İncelemesi*” (Азыркы түрк тилдериндеги убакыт, мезгил аттары) жана “*Zaman -simleri Bzerine*” (Убакыт аттары) деген эки баяндама менен чыгып, түрк эли өзүнүн календардык системасын түзүүдө башка элдердин календардык системасын кандайча пайдалангандыгы, убакыт-мезгил терминдери, түрк тилдериндеги убакыт-мезгилди туюнтурган айрым сөздөрдүн этимологиясы ж.б. маселелер жөнүндө кеп кылат.

Өйдөө айтылгандардан мындай тыянак чыгарсак болот: 1) Жогоруда убакыт-мезгил маселесинин кыргыз жана түрк тилинде изилдениш багыты жөнүндө гана сөз болду, ал эми бул багыт боюнча пикирлерди өз ара салыштыруу менен, кенири талдоо жүргүзүү, андан тиешелүү жыйынтык чыгарып, теориялык жалпылоолорго жетишүү - бул келечектеги иш. 2) Убакыт-мезгил маселесинин кыргыз жана түрк тилилиминде изилдениш багыты, каралыш өнүтү, негизинен, окшош экендин көрөбүз, т.а., эки тилде тен адегенде изилдөө практикалык мүнөздө болуп,

этнографиялык өңүттө жүргүзүлсө, кийинчирээк лингвистикалык жаатта иликтөөгө көнүл бурула баштаган. 3) Бирок, ошентсе да, кыргыз тилилиминде убакыт-мезгилди туюндурган тил каражаттарынын бүгүнкү учурдагы семантикасы, колдонулуш чөйрөсү, жасалуу жолдору ж.б. ушул өндүү маселелерди синхрондук планда кароого өзгөчө көнүл бурулса, түрк тилилиминде аталган проблеманы текстештирме-тарыхый, салыштырма ык-амалынын негизинде диахрондук планда териштириүү негизги маанинге ээ экендиgi байкалат. Изилдөөдөгү мындай айырмачылыктар келечекте бир-бирине таасир этишип, бирин экинчиси толуктайт деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. –Б.: “Кыргызстан Сорос” фонду, 1999.
2. Каргалдаева А.А. Кыргыз тилинде

мезгилдик (темпоралдык) маанини туюндуручу тил каражаттары. Канд.дисс...автореферат. – Б., 2003.

3. Сейдакматов К. Кыргыз элинин календардык түшүнүгү. –Ф., 1987.
4. Солтоноев Б. Кыргызда жыл эсеби.//Кыргыздар.-Б., Кыргызстан, 1991.
5. Aydin, Erhan, Basılmamış doktora tezi, “*Türk Dilinde Zaman Adları*”, Ankara, 2002.
6. Erginer, Gürbüz , *Uşak Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi*, Ankara, 1984.
7. Karabacak, Esra , V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II, Ankara,
8. R. Rahmeti, “*Türklerde Tarih Zaptı*”, II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, 1943.
9. Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi , Tarih Serisi: No: 3, 1941.
10. Ülgen, Refet, “*Ay ve Gün Terimleri Hakkında bir inceleme*”, TD-B, Seri III: S. 8-9, 1946.

Ахмет Гүнгөр,
Кыргыз – Түрк «Манас» университети

**ТЕРГӨӨЛӨРДҮН ЖАРАЛУУ СЕБЕП-ӨБӨЛГӨЛӨРҮ ЖАНА
СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ**

Тергөөнүн эки түрү бар: 1) табу жана 2) эвфемизм. Экөөндө тен тигил же бол сөздү (нерсени) тике айтууга атоого тыюу салынат да, алардын ордуна башка сөздөр колдонулат. Табу менен эвфемизмдин жалпылыгы, окшоштугу ушунда жатат. Бирок ушундан улам аталган эки кубулушту окшош кароого болбойт, анткени тыюу салуунун себеп=өбөлгөлөрү боюнча алар өз ара айырмаланып турушат. Ошондуктан биз алардын ар бириң өзүнчө кароону туура көрдүк.

Табу полинезия тилдеринен алынган, кыргызча «белги салуу, белгилөө», «бүтүндөй бөлүп көрсөтүү», «өзгөчө

бөлүп көрсөтүү, белгилөө» дегенди туюндурат да, мааниси боюнча «жалпы», «кадыресе» деген сөздөргө каршы келет. (16,74-6.). Табу тилге гана таандык кубулуш эмес, ал адам ишмердүүлүгүнүн дээрлик бардык тармагында (ойлоосунда, ишинде, кыймыл-аракетинде ж.б.) жолугат. Ал эми чылгый тилдик жаатта алганда, кандайдыр бир ишенимдин (мифологиялык, диний ж.б.) негизинде тыюу салынган сөздү табу, а анын ордуна колдонулган сөздү тергөө деп карасак болот.

Табунун жаралышынын гносеологиялык, социалдык жана